

6 PRYNCYPAT I DOMINAT

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Jakie były główne założenia pryncypatu?
2. Kto objął władzę w cesarstwie rzymskim po śmierci Oktawiana Augusta?

■ PANOWANIE FLAWIUSZÓW I ANTONINÓW

Po śmierci Nerona rozpoczęła się zacięta walka o władzę. Rok 69 n.e. przeszedł do historii jako „rok czterech cesarzy”. Tron usiłowali przejąć czterej wodzowie popierani przez wojska z różnych części imperium. Ostatecznie zwyciężył Tytus Flawiusz Wespazjan. Po śmierci tego cesarza państwem władali jego synowie – najpierw Tytus, a potem Domicjan. W czasach panowania **dynastii flawijskiej** (69–96 r. n.e.) umocnił się system rządów ustanowiony przez Augusta.

Już w latach sprawowania władzy przez Oktawiana rozpoczęła się biurokratyzacja państwa rzymskiego. Dawną administrację republikańską zastępowano nową, scentralizowaną i podporządkowaną cesarzowi. Zaczęto tworzyć kancelarie cesarskie, w których zatrudniano wywoleńców. Wpływały tam pisma do władcy, redagowano jego odpowiedzi, zawiadywano sprawami finansowymi. Kierownicy kancelarii należeli do bliskich współpracowników cesarza. Ważną rolę odgrywała też rada cesarska. Jej mianowani przez władcę członkowie – senatorowie i ekwici – otrzymywali stałe pensje. Spośród tych ostatnich rekrutowała się większość cesarskich urzędników. Do najwyższych stanowisk coraz częściej dopuszczano przedstawicieli prowincjonalnej arystokracji – zostawali oni konsulami lub członkami senatu. Pojawili się pierwsi cesarze z prowincji: pochodzący z Hiszpanii Trajan i Hadrian.

Główną osobą w państwie był cesarz, „pierwszy obywatel” – już nie tylko w senacie, lecz także w całym państwie. Czuwał on osobiście nad pomyślnością imperium i jego mieszkańców.

■ ROMANIZACJA ORAZ URBANIZACJA PROWINCJI

Zachodnie i wschodnie prowincje cesarstwa rozwijały się w różnym tempie. Wschód znajdował się na wyższym poziomie rozwoju. Zachował swój grecki charakter – nawet językiem urzędowym była tam greka. Jedynie rzymska armia na obszarze całego cesarstwa posługiwała się wyłącznie łaciną.

Na terenach prowincji zachodnich postęp cywilizacyjny z reguły polegał na upowszechnianiu wzorców rzymskich. Proces ten nazywa się **romanizacją**. Stale rósł udział mieszkańców prowincji w służbach państwowych. Coraz liczniej wstępowali oni do armii. Sprawowali też funkcje administracyjne. Nadawano im **obywatelstwo rzymskie**. Ostatecznie w 212 r. n.e. na mocy edyktu wydanego przez Karakallę otrzymali je wszyscy wolni mieszkańcy cesarstwa rzymskiego.

Cesarz Wespazjan panował w latach 69–79. Zasłynął jako dobry wódz i administrator. Usiłował zwiększyć zasobność skarbu, w tym celu m.in. opodatkował toalety. Krytykowany z tego powodu, miał powiedzieć: *Pecunia non olet* (z łac. 'pieniądze nie śmierdzą').

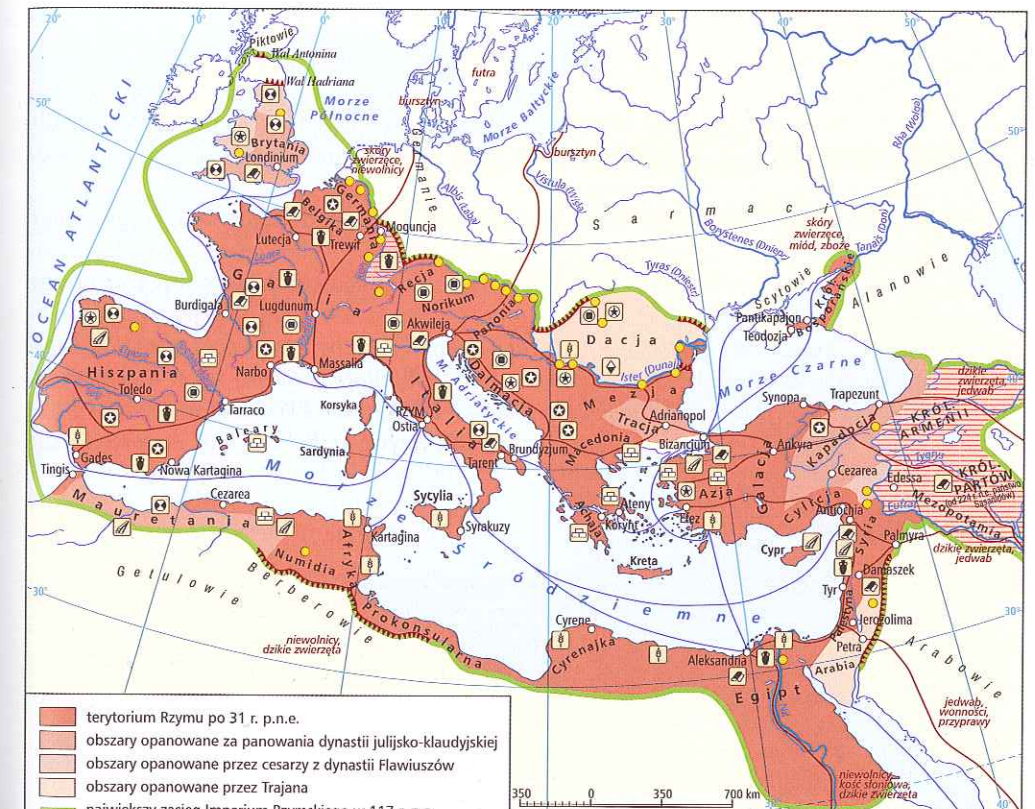
■ rzeźba marmurowa, Rzym, I w n.e.

Ważny element procesu romanizacji stanowiła **urbanizacja** (łac. *urbs* – ‘miasto’), czyli zakładanie nowych i rozwój starych ośrodków miejskich. W miastach prowincjonalnych czerpano wzorce ze stołecznego Rzymu: wznoszono fora, amfiteatry, termy, a także monumentalne budowle, np. bazyliki, przeznaczone do celów handlowych oraz sądowych. Podobnie jak w Rzymie, również i w prowincjach powstawała artystyczna ceramika, zaczęto używać oliwy oraz wina, w oknach domostw pojawiły się szyby. Mieszkańcy odpoczywali w termach, szukali rozrywki w amfiteatrach, teatrach i cyrkach. Kultura rzymska najszybciej upowszechniała się wśród przedstawicieli warstw wyższych, od których przejmowali ją pozostali mieszkańcy prowincji.

Do współczesnych miast o rzymskim rodowodzie należą m.in.: Bonn (łac. *Bonna*), Kolonia (łac. *Colonia Agrippina*), Moguncja (łac. *Mogontiacum*), Strasburg (łac. *Argentorate*), Trewir (łac. *Augusta Treverorum*), Paryż (łac. *Lutetia Parisiorum*), Lyon (łac. *Lugdunum*), Budapeszt (łac. *Aquincum*), Wiedeń (łac. *Vindobona*), Kordoba (łac. *Corduba*) oraz Londyn (łac. *Londinium*).

CESARSTWO RZYMSKIE U SZCZYTU POTĘGI

- terytorium Rzymu po 31 r. p.n.e.
- obszary opanowane za panowania dynastii julijsko-klaudyjskiej
- obszary opanowane przez cesarzy z dynastii Flawiuszów
- obszary opanowane przez Trajana
- największy zasięg Imperium Rzymskiego w 117 r. n.e.
- obszary opuszczone przez Hadriana w 117 r. n.e.
- ważniejsze szlaki handlowe (lądowe i morskie)
- rzymskie umocnienia graniczne
- niewolnicy i towary sprowadzane spoza cesarstwa
- obozy legionów

towary pozyskiwane na obszarze cesarstwa:

☉ złoto	🪵 drewno
☾ srebro	🏺 szkło i ceramika
⚙️ żelazo	🧶 wyroby włókiennicze
⚔️ inne metale (miedź, ołów)	🌾 zboża
🏰 marmur	🧂 sól

2 PRACA Z MAPĄ

1. Podaj nazwy prowincji, które zostały przyłączone do cesarstwa w I–II w. n.e.
2. Ustal, które współczesne państwa leżą na terenie zajmowanym przez cesarstwo rzymskie u szczytu jego potęgi.

WOJNY W OKRESIE PRINCYPATU

W epocę wczesnego cesarstwa Rzymianie nadal powiększali terytorium swojego państwa. W czasach panowania władców z dynastii Flawiuszów zajęto ziemie leżące na prawym brzegu Renu oraz poszerzono rzymski stan posiadania w Brytanii. Agrykola myślał nawet o podboju Irlandii. Do początku II w. n.e. pod rzymskim panowaniem znalazły się: Numidia, Mauretania, Brytania, Tracja, Kommagena, Arabia, Dacja, Armenia i Mezopotamia.

Cesarstwo nie tylko prowadziło ekspansję, lecz także musiało stawiać czoła zagrożeniom wewnętrznym i zewnętrznym. W **66 r. n.e.** wybuchło **powstanie w Judei**. Rzymianie stłumili je dopiero w 70 r. n.e. Zwycięstwo to upamiętnia istniejący do dziś łuk Tytusa w Rzymie. Żydzi okazali się trudnymi przeciwnikami – Rzymianie zdobyli Jerozolimę po ciężkich starciach ulicznych. Ostatnie oddziały powstańcze walczyły jeszcze w 73 r. n.e. Do legendy przeszła obrona Masady, której uczestnicy popełnili zbiorowe samobójstwo, aby uniknąć poddania się legionistom.

Rzymianie mieli też poważne problemy z państwem **Daków** – ludu zamieszkującego ziemie dzisiejszej Rumunii. W czasach panowania króla **Decebała** (87–106 r. n.e.) Dakowie zagrozili naddunajskim prowincjom Imperium Rzymskiego. Decebal okazał się zdolnym wodzem, sprawnym organizatorem oraz dyplomatą. Zgodnie z przekazem jednego z antycznych autorów, Kasjusza Diona, *był roztropny w sprawach wojny i zręczny w czynach; wiedział, kiedy uderzyć i kiedy się wycofać w porę, mistrzowsko zastawiał pułapki, dzielny był w walce, umiał zręcznie wykorzystać zwycięstwo i ująć cało z klęski; dlatego też był dla Rzymian groźnym przeciwnikiem*. Wojna z Dakami zakończyła się klęską Rzymian. W 89 r. n.e. zawarto pokój,

Rzymianie niosący w czasie triumfu menorę ze splądrowanej świątyni jerozolimskiej. Scena ta zdobi fasadę łuku Tytusa.

■ płaskorzeźba, Rzym, I w. n.e.

WARTO WIEDZIEĆ

Początek diaspory żydowskiej

W 132 r. n.e. w Judei wybuchło kolejne powstanie żydowskie. Na jego czele stanął Szymon Bar-Kochba. Rzymianie brutalnie stłumili ten zryw w 135 r. n.e. i zburzyli Jerozolimę. Zginęła znaczna część żydowskiej ludności Judei, a większość ocalałych Żydów musiała opuścić kraj. Przyjmuje się, że wydarzenie to rozpoczęło okres wielkiej diaspory żydowskiej.

? W jakich okolicznościach Żydzi musieli wcześniej opuścić Palestynę?

Ruiny Masady, ostatniego ośrodka oporu powstańców żydowskich podczas powstania przeciw Rzymianom, stanowią pamiątkę heroizmu i całkowitego poświęcenia obrońców.

■ fotografia współczesna, Izrael

na mocy którego cesarz zobowiązał się do przekazywania Decebalowi co roku pewnej sumy pieniędzy oraz wysłania do jego państwa specjalistów z dziedziny budowy fortyfikacji. W dwóch kolejnych wojnach dackich, prowadzonych przez **Trajana** – ostatniego wielkiego zdobywcę na tronie cesarskim, rozgromiono Daków (ostatecznie w 106 r. n.e.), a następnie uczyniono z ich państwa nową prowincję cesarstwa. Decebal popełnił samobójstwo. Cesarz upamiętnił swoje zwycięstwo, wznosząc m.in. pomnik w Adamklissi w Dacji oraz kolumnę i łuk w Rzymie.

Zwieńczeniem zwycięstw Trajana była zorganizowana w latach 114–117 n.e. wielka wyprawa przeciwko **Partom**, od dawna zagrażającym rzymskim interesom na wschodzie. Na czele legionów, które dotarły aż do Zatoki Perskiej, stanął sam Trajan. Utworzono trzy nowe prowincje: Armenię, Mezopotamię i Asyrię. Dalsze podboje przerwano po wybuchu powstania we wschodnich prowincjach. Trajan wrócił do Rzymu, gdzie wkrótce potem zmarł.

LIMES I ZAGROŻENIA ZEWNĘTRZNE

Po śmierci Trajana na tron wstąpił **Hadrian**. Zrezygnował on z prowadzenia wojen zaborczych, a nawet z utrzymania zajętych przez Trajana posiadłości odebranych Partom. Za panowania Hadriana Rzymianie przeszli do defensywy – starali się jedynie chronić zdobyte już terytoria przed najazdami wrogów. Już za Flawiuszów rozpoczęto budowę **limesu**, czyli systemu umocnień granicznych, złożonego z wałów, wież strażniczych, obozów legionów oraz jednostek pomocniczych. Powstał on nad Renem i Dunajem. W Brytanii liczący prawie 120 km **Wał Hadriana** oddzielił terytorium opanowane przez Rzymian od Kaledonii. Budowa limesu pociągała za sobą zmiany w organizacji i rekrutacji armii, która miała strzec granic imperium. Państwu stałe zagrażały łupieżcze najazdy plemion barbarzyńskich, a zwłaszcza Germanów. Zaangażowanie wojskowe Rzymu w wojny z Partami dodatkowo osłabiło jego zachodnie i północne granice. W latach 60. II w. n.e. germańskie plemiona

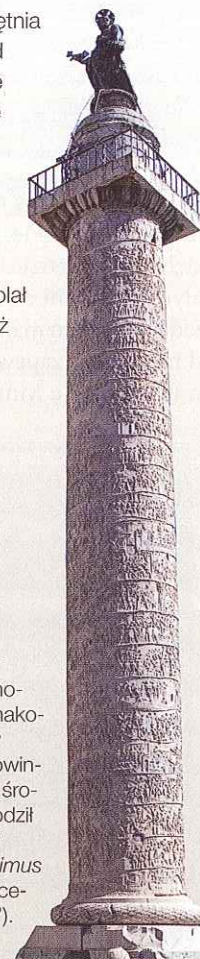
Kolumna Trajana

Kolumna Trajana upamiętnia zwycięstwo cesarza nad Dakami. Zdobią ją liczne płaskorzeźby, ukazujące historię wojen dackich, toczonej w latach 101–106 (m.in. zdobycie stolicy Daków, Sarmizegetusy oraz śmierć króla Decebała, który wołał podciąć sobie gardło, niż wpaść w ręce Rzymian).

Trajan (53–117 r. n.e.) był pierwszym cesarzem pochodzącym z prowincji. Ten znakomity wódz pokonał Daków i Partów, dbał o rozwój prowincji i rozbudowę Rzymu. W środowisku senatorskim uchodził za wzór cesarza. Otrzymał nawet zaszczytny tytuł *optimus princeps* (z łac. 'najlepszy cesarz', dosłownie 'princeps').

■ rzeźba marmurowa, Rzym, II w. n.e.

Legioniści prowadzący schwytanych Daków zostali przedstawieni na płaskorzeźbie zdobiącej trzon kolumny Trajana.

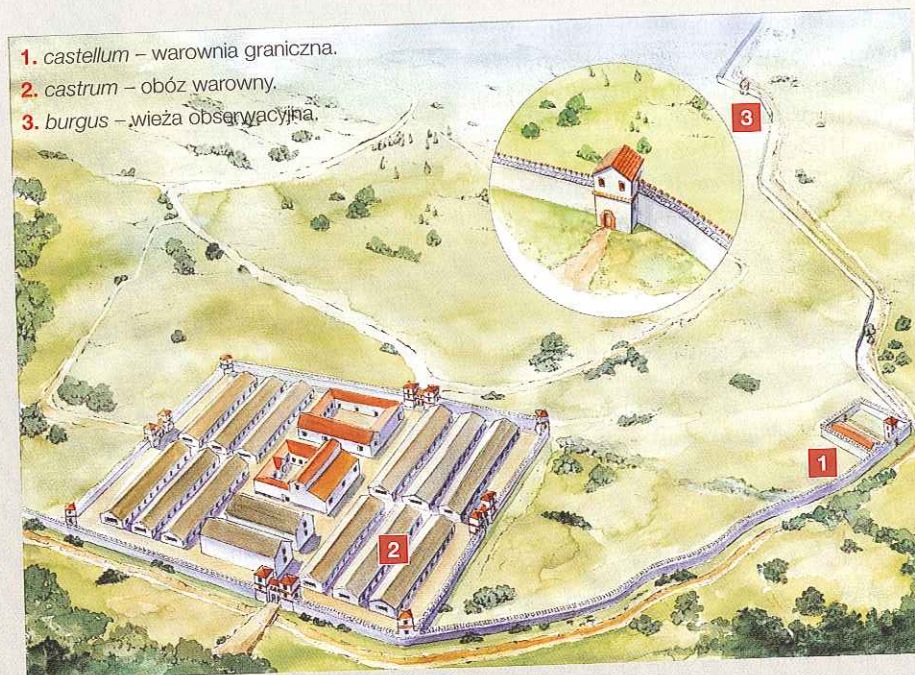
? Czyj posąg zdobi współcześnie szczyt kolumny Trajana?

Kwadów oraz Markomanów przedarły się przez umocnienia pasa naddunajskiego i dotarły aż do Akwilei w Italii. Rzymowi z największym trudem udało się w ciągu kilku lat wyprzeć najeźdźców. Części z nich Rzymianie pozwolili osiedlić się na ziemiach cesarstwa.

Wprawdzie w III w. n.e. Rzymianie pokonali Partów, ale wkrótce ich miejsce zajęła nowa potęga – **Persja**, rządzona przez dynastię Sasanidów. Jej twórca, **Ardaszir**, który objął władzę w 224 r. n.e., odwoływał się do tradycji Achemenidów – dążył do odtworzenia kształtu terytorialnego dawnego imperium, co oznaczało nieuchronny konflikt z Rzymem. W 260 r. n.e., podczas jednej z wojen persko-rzymskich, do perskiej niewoli trafił sam cesarz **Walerian**. Nigdy z niej nie wrócił. Cesarstwo uratował **Odenatus**, władca Palmyry, który odparł wojska perskie. Od tej pory to właśnie Palmyra stanowiła główny bastion wpływów rzymskich na wschodzie. O bezradności Rzymu świadczy przyznanie Odenatusowi dowództwa nad całym wojskiem rzymskim stacjonującym we wschodnich prowincjach. Po śmierci Odenatusa rządy w imieniu małoletniego syna sprawowała Zenobia, żona władcy. Miała ona większe ambicje od męża. Aby zapewnić swojemu synowi tytuł cesarza rzymskiego, w 271 r. n.e. zajęła należące do Rzymu Azję Mniejszą i Egipt. W ten sposób zawaładnęła całą wschodnią częścią cesarstwa.

■ Limes

Umocnienia graniczne Imperium Rzymskiego miały zapewnić mu bezpieczeństwo. Wzdłuż granicy rozmieszczano duże obozy legionistów (łac. *castra*) z czasem przekształcane w miasta, niewielkie twierdze (łac. *castella*) oraz wieże obserwacyjne – burgi. W zależności od tego, czy granicę stanowiła rzeka, czy też otwarta przestrzeń, zabezpieczano ją na różne sposoby. Tam, gdzie brakowało naturalnych barier, wzdłuż granic wznoszono mury, wały ziemne lub palisady. Czasem kopano też fosy.

? Jak limes przyczynił się do rozwoju cywilizacyjnego przygranicznych terenów Imperium Rzymskiego?

Jednak już w 272 r. n.e. ekspedycja cesarza Aureliana położyła kres samodzielności Palmyry.

Nie lepiej działo się też na zachodzie cesarstwa, gdzie nasilał się napór barbarzyńców w rejonie Renu i Dunaju. W jednej z bitew z germańskimi **Gotami** zginął w 251 r. n.e. cesarz Decjusz. Po kilkunastu latach zmagania Rzymianie pokonali Gotów, ale bezpowrotnie utracili Dację. W połowie III w. n.e. **Alamanowie** i **Frankowie** przekroczyli Ren, przez co stworzyli bezpośrednie zagrożenie dla Italii. Konieczność toczenia wojów na różnych frontach osłabiała szanse Rzymian na wygraną na każdym z nich.

Cesarz Walerian kłęczący przed Szapurem I z dynastii Sasanidów w 259 r. n.e. Po przegranej przez 70-tysięczną armię rzymską bitwie pod Edesą Walerian jako jedyny w historii cesarz rzymski trafił do niewoli. Pozostał w niej do końca życia.

■ płaskorzeźba, Iran, III w. n.e.

Na północy wojska rzymskie dotarły najdalej na tereny dzisiejszej Słowacji. Italscy kupcy z pewnością przybywali także nad Bałtyk. Pewien rzymski senator z czasów Nerona wyprawiał się nawet na późniejsze ziemie polskie. Rzymianie cenili pochodzący z Bałtyku bursztyn, a o ich obecności na terenach dzisiejszej Polski świadczą odnalezione rzymskie monety. Archeologowie związani z Uniwersytetem Gdańskim realizują projekt budowy rzymskiej faktorii handlowej w Pruszczu Gdańskim, dokąd w starożytności prawdopodobnie wiodł bursztynowy szlak.

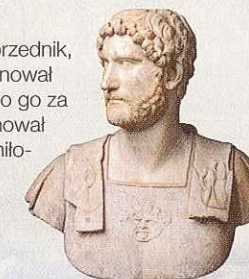

W faktorii rzymskiej odbywają się pokazy będące rekonstrukcjami zdarzeń ze starożytności.

■ fotografia współczesna, Pruszcz Gdański

Hadrian, podobnie jak jego poprzednik, Trajan, pochodził z Hiszpanii. Panował w latach 117–138 n.e. Uznawano go za dobrego władcę. Hadrian rezygnował z części zdobyczy Trajana. Był miłośnikiem kultury greckiej. Z jego inicjatywy wzniesiono wiele monumentalnych budowli.

■ rzeźba marmurowa, Rzym, II w. n.e.

Wał Hadriana w Wielkiej Brytanii (widok współczesny). Wał stanowił element systemu fortyfikacji, który miał strzec ziem cesarstwa przed zagrożeniami zewnętrznymi. Jego budowę Hadrian zlecił w czasie pobytu w Brytanii w 122 r. n.e.

■ fotografia współczesna, Wielka Brytania

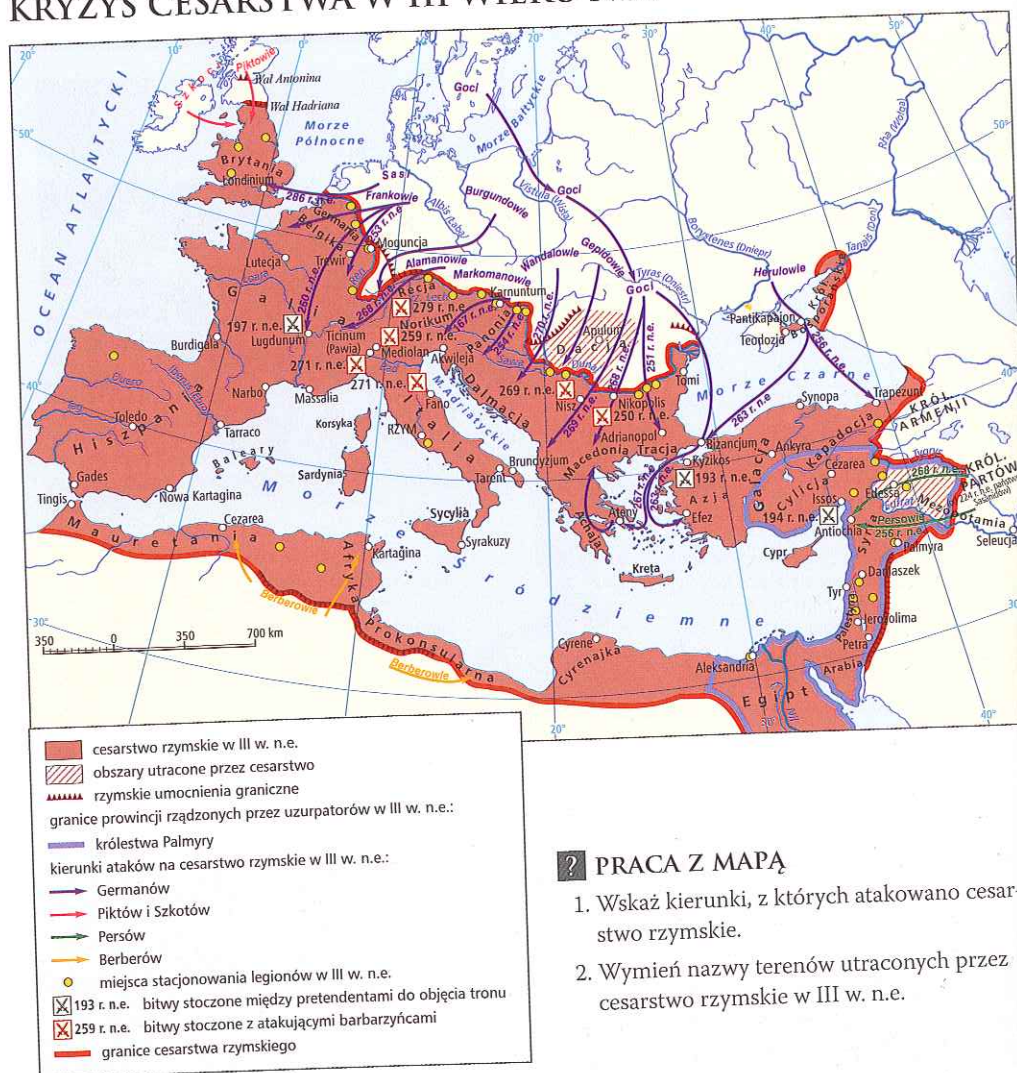

■ DOMINAT I TETRARCHIA

Cesarstwo borykało się z coraz większymi problemami wewnętrznymi. Nasilały się lokalne separatyzmy, pogłębiał się również kryzys gospodarczy. Sytuację w imperium stale destabilizowały walki o władzę, w których brali udział dowódcy legionów. Większość z nich obejmowała tron w efekcie spisku i po niedługim czasie ginęła z rąk kolejnych spiskowców.

Wszystkie te problemy – zarówno zewnętrzne, jak i wewnętrzne – pociągały za sobą konieczność przeprowadzenia zmian w systemie władzy. W czasie wojen rosła rola wybitnych wodzów, trzeba było też szybko podejmować decyzje. Sprzyjało to **centralizacji** oraz **absolutyzacji** rządów. Tendencje te pojawiły się już w początkowym okresie istnienia cesarstwa, a z czasem jeszcze się pogłębiły. Cesarz przestał być „pierwszym obywatelem” i stał się **panem absolutnym** (łac. *dominus*). Nowy system nazwano **dominatem**. Za jego twórcę uchodzi **Dioklecjan** (284–305 r. n.e.), ale koncepcja ta powstawała stopniowo. Ostateczną formę przybrała u schyłku III w. n.e.

KRYZYS CESARSTWA W III WIEKU N.E.

2 PRACA Z MAPĄ

1. Wskaż kierunki, z których atakowano cesarstwo rzymskie.
2. Wymień nazwy terenów utraconych przez cesarstwo rzymskie w III w. n.e.

Wraz z dominatem w Rzymie zwyciężył wschodni model rządów. Władcy oddawano niemal boską cześć. Poddani padali przed nim na twarz i całowali rąbek jego purpurowej szaty. Cesarz sprawował nieograniczoną władzę. Podejmował decyzje dotyczące nie tylko polityki, lecz także spraw społecznych oraz gospodarczych.

Ze względu na wielkość imperium i odległości pomiędzy miejscami wybuchających konfliktów sprawne kierowanie państwem przez jedną osobę było bardzo trudne. Dlatego Dioklecjan wprowadził współrządy czterech cesarzy zwane z grecka **tetrarchią**. Każdemu z władców przydzielono część imperium. Obowiązywała wśród nich hierarchia: każdy z dwóch starszych cesarzy, noszących tytuł augusta, dobierał sobie młodszego – cezara. Ustalono, że po 20 latach ci starsi mieli przekazywać swoją władzę młodszemu, na których ciążył obowiązek wyboru kolejnych współrządzących.

Dioklecjan, choć bez entuzjazmu, po upływie wspomnianego okresu zrzekł się władzy. Niemal natychmiast rozpoczęły się zaciekle walki, co przekreśliło możliwość stosowania tego rozwiązania w przyszłości. Sprawdziła się natomiast idea współrządów. Przebywający bliżej terenów działań wojennych cesarze mogli szybciej i skuteczniej reagować na pojawiające się zagrożenia. U schyłku III w. n.e. napór barbarzyńców na zachodnią część cesarstwa został w znacznym stopniu zahamowany.

Grupa tetrarchów zdobi ścianę katedry św. Marka w Wenecji. Pierwotnie rzeźba ta znajdowała się w Konstantynopolu. Do Wenecji trafiła po zajęciu Bizancjum przez krzyżowców w XIII w. Przedstawieni na rzeźbie tetrarchowie zostali połączeni w pary. Każda z nich składa się ze starszego władcy – augusta (z brodą) oraz młodszego – cezara (o gładkiej twarzy).

■ rzeźba porfirowa, Wenecja, IV w. n.e.

TEKST ŹRÓDŁOWY

PANOWANIE DIOKLECJANA

Żyjący w IV w. n.e. Aureliusz Wiktor, namiestnik Panonii, a później prefekt miejski Rzymu, zawarł w dziele *O cesarzach* krótkie biografie władców od Augusta do Konstancjusza.

Dioklecjan [...] był wybitnym mężem, choć nie bez ujemnych cech charakteru; on pierwszy wprowadził wyszukane, złotem tkane jedwabne szaty purpurowe i drogimi kamieniami wysadzane obuwie [...]. Pierwszy też od czasów Kaliguli i Domicjana polecił się nazywać publicznie panem i bogiem, i przy powitaniu cześć sobie boską oddawać [...]. Te ujemne cechy były jednak przysłonięte jego zaletami i choć się panem kazał nazywać, był ojcem swoich poddanych [...].

Źródło: Starożytność. Teksty źródłowe. Tematy lekcji do historii w szkole średniej, oprac. G. Chomicki, S. Sprawski, Kraków 1999, s. 273–274.

Głowa posągu Dioklecjana, odnaleziona w ruinach Nikomedii – miasta w Azji Mniejszej.

■ rzeźba marmurowa, Azja Mniejsza, I w. p.n.e.

2 PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

1. Wyjaśnij, kim byli Kaligula i Domicjan.
2. Omów zmiany, które według Aureliusza Wiktora wprowadził w Rzymie Dioklecjan.

■ Cesarze rzymscy

Dynastia julijsko-klaudyjska

Oktawian August (30 r. p.n.e. – 14 r. n.e.)
 Tyberiusz (14–37 r. n.e.)
 Kaligula (37–41 r. n.e.)
 Klaudiusz (41–54 r. n.e.)
 Neron (54–68 r. n.e.)

Dynastia Flawiuszów

Wespazjan (69–79 r. n.e.)
 Tytus (79–81 r. n.e.)
 Domicjan (81–96 r. n.e.)

Dynastia Antoninów

Nerwa (96–98 r. n.e.)
 Trajan (98–117 r. n.e.)
 Hadrian (117–138 r. n.e.)
 Antoninus Pius (138–161 r. n.e.)
 Marek Aureliusz (161–180 r. n.e.)
 Kommodus (180–192 r. n.e.)

Dynastia Sewerów

Septymiusz Sewer (193–211 r. n.e.)
 Karakalla (211–217 r. n.e.)
 Heliogabal (218–222 r. n.e.)
 Sewerus Aleksander (222–235 r. n.e.)

Niektórzy późniejsi cesarze

Aurelian (270–275 r. n.e.)
 Dioklecjan (284–305 r. n.e.)
 Konstantyn I Wielki (306–337 r. n.e.)
 Julian Apostata (361–363 r. n.e.)
 Teodozjusz (378–395 r. n.e.)
 Honoriusz (395–423 r. n.e.)
 Walentynian III (425–455 r. n.e.)
 Romulus Augustulus (475–476 r. n.e.)

Septymiusz Sewer

został w 193 r. n.e. wybrany na cesarza przez żołnierzy. Podczas swoich rządów zwyciężył Partów i utworzył na zajętych ziemiach prowincję zwaną Mezopotamią.

■ rzeźba marmurowa, Rzym, II–III w. n.e.

Julian Apostata

uzyskał swój przydomek w związku z tym, że dążył do ograniczenia roli chrześcijaństwa i powrotu do kultów pogańskich.

■ rzeźba marmurowa, Rzym, IV w. n.e.

? Który z wymienionych cesarzy panował najdłużej?

ĆWICZENIA

1. Przedstaw procesy romanizacji i urbanizacji prowincji. Wymień terytoria, na których one zachodziły.
2. Omów główne zagrożenia zewnętrzne dla Rzymu w okresie pryncypatu.
3. Wyjaśnij znaczenie reform ustrojowych Dioklecjana.
4. Porównaj ustroje Rzymu: pryncypat i dominat.

DLA ZAINTERESOWANYCH

- M. Jaczynowska, M. Pawlak, *Dzieje Imperium Rzymskiego*, Warszawa 2007.
 T. Kotula, *Aurelian i Zenobia*, Warszawa 2006.
 A. Krawczuk, *Poczet cesarzy rzymskich*, Warszawa 1999.